

نقش معلم در اعتلای فرهنگ انسانی ، اسلامی به وسیله تبیین مفاهیم نماز

محمد تقی مبشری^۱

تاریخ پذیرش : ۹۸/۰۳/۲۶

تاریخ دریافت : ۹۸/۰۳/۰۲

چکیده

انسان موجودی است دو بُعدی که بُعد روحانی آن دارای اصالت است. از جمله جلوه‌های ارزشمند بُعد روحانی، نیایش است. توجه به مفاهیم نماز، تلاش در جهت تعالی فرهنگ انسانی، الهی است؛ چرا که این مضامین حرکت ساز هستند. در حقیقت درک چیستی نماز، علاوه بر آموزش عشق ورزی به خالق بی‌همتا، عشق ورزی به مخلوق را آموزش می‌دهد. از اینروست که نماز محل تقرب انسانهای جویای قرب و عروج مؤمنان معرفی شده است. همین آسرار باطنی نماز است که آن را در زمره ارکان آئین اسلام درآورده است. تبیین دقیق چیستی نماز نقش مهمی در اقامه نماز و گسترش انس و علاقه به آن را دارد. این پژوهش که به روش تحلیلی، اسنادی است، نقش معلم در تبیین دقیق مفاهیم نماز را مورد بررسی قرار داده و چگونگی انتقال این مفاهیم را مورد مذاقه قرار می‌دهد تا در نتیجه، توجه بیشتر دانش آموزان به این فریضه الهی را سبب گردد.

کلید واژگان: آموزش، مفاهیم نماز، احترام به حقوق دیگران، همنوع دوستی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. مقدمه

انسان موجودی است دو بُعدی که علی‌رغم اصالت بُعد روحانی، به بُعد جسمانی او بیشتر توجه شده است. از جمله جلوه‌های ارزشمند بُعد روحانی، نیایش به درگاه موجود متعالی است. توجه به مضامین و مفاهیم بنیادین نماز، تلاش در جهت تعالی فرهنگ انسانی - الهی است؛ چرا که این مضامین و مفاهیم شوق آفرین و حرکت ساز هستند. در حقیقت درک چستی نماز، علاوه بر آموزش عشق ورزی به خالق بی‌همتا، عشق ورزی به مخلوق و محبت ورزی به همنوعان را آموزش می‌دهد.

رسالت معلّم همچون رسالت انبیاء، هدایت جامعه به سوی الله است و کارکرد اصلی او ایجاد انس و اشتیاق به نماز و ترویج فرهنگ نماز است. تبیین دقیق چستی و چرایی نماز نقش مهمی در اقامه نماز و گسترش انس و علاقه به آن را دارد.

۱.۱. بیان مسئله

انسان موجودی است اجتماعی و زیست انفرادی برای او بسیار سخت است. نحوه زندگی او در جامعه، میزان آرامش و آسایش او را تعیین می‌کند، از اینرو کلیه مکاتب موجود، اعم از الهی و غیر الهی، در مورد چگونه زیستن انسان دستور العمل‌هایی را ارائه نموده‌اند. آئین اسلام که آئینی کامل و جامع است در تعالیم آسمانی خود چارچوب خاصی را ارائه نموده است که در سایه آن آرامش و لذت زندگی در کنار انسانهای دیگر را تضمین می‌نماید. در رأس تعالیم این دین آسمانی، نماز قرار دارد که در بیان پیشوایان دینی به عنوان «ستون دین» از آن یاد شده است.

سوال اساسی در این پژوهش آنست که «نماز چه تأثیری از بُعد اجتماعی بر انسان داشته و چگونه می‌تواند در بهبود روابط اجتماعی انسانها تأثیر گذار باشد؟» در این مختصر که به روش «تحلیلی، اسنادی» انجام شده سعی بر آنست که با تبیین حقیقت نماز، هرچند بصورت موجز، حقیقت نماز تبیین گردد.

۱.۲. واژه شناسی

«صلوة» در لغت به معنای «دعا»، «طلب رحمت» و «نماز» آمده است. (بندرریگی، ۱۳۶۲: ۳۱۲). راغب نیز «صلوة» را به «دعا» و «تبریک» معنا نموده است. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۷۲۶) این واژه پس از ظهور اسلام بواسطه استفاده فروان متدینین در معنای «نماز» به این معنا ترجمه شده است.

قرآن کریم نیز این واژه را گاه در معنای «دعا» استفاده نموده است، همانند: «خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ» از اموال آنان صدقه ای بگیر تا به وسیله آن پاک و پاکیزه شان سازی و برایشان دعا کن زیرا دعای تو برای آنان آرامشی است و خدا شنوای داناست. ﴿توبه: ۱۰۳﴾ و همچنین: «هُوَ الَّذِي يُصَلِّي عَلَيْكُمْ وَمَلَائِكَتُهُ لِيُخْرِجَكُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا» اوست کسی که با فرشتگان

خود بر شما درود می فرستد تا شما را از تاریکی‌ها به سوی روشنایی برآورد و به مؤمنان همواره مهربان است. ﴿احزاب:

﴿۴۳﴾

وگاه به معنای «نماز» استفاده گردیده است، مانند: «الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ» آنان که به غیب ایمان می‌آورند و نماز را بر پا می‌دارند و از آنچه به ایشان روزی داده‌ایم انفاق می‌کنند. ﴿بقره: ۳﴾ و همچنین: «وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاٰعِينَ» و نماز را بر پا دارید و زکات را بدهید و با رکوع کنندگان رکوع کنید. ﴿بقره: ۴۳﴾ و نیز «فَإِذَا قُضِيَتْ الصَّلَاةُ فَادْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَقَعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِكُمْ فَإِذَا اطْمَأْنَنْتُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَىٰ الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَّوْقُوتًا» و چون نماز را به جای آوردید خدا را [در همه حال] ایستاده و نشسته و بر پهلو آرمیده یاد کنید پس چون آسوده خاطر شدید نماز را [به طور کامل] به پا دارید زیرا نماز بر مؤمنان در اوقات معین مقرر شده است ﴿نساء: ۱۰۳﴾ (قریشی، ۱۳۶۴: ۴/۱۴۸)

در وجه تسمیه صلوٰه به نماز، برخی گفته‌اند که چون قسمتی از نماز دعا هست، از باب تسمیه کل بسم جزئه این عمل را صلوٰه نامیده‌اند. (همان)

۱.۳. مفهوم شناسی

نماز که جزء اصول دین است در متون دینی از آن به «ستون دین»^۲ یاد شده است، یکی از مهمترین واجبات دین اسلام است. خدای متعال این عمل را محل عروج انسانهایی که به دنبال تعالی و کمال هستند قرار داده است.^۳ امام صادق (ع) در بیان اهمیت این عمل عبادی می‌فرماید: «ان اول ما يحاسب عليه العبد الصلوة فاذا قبلت قبل سائر عمله و اذا ردت رد عليه سائر عمله.^۴ اولین عملی که از انسان مورد محاسبه واقع نماز است، اگر پذیرفته شود، سایر اعمال او نیز مورد قبول واقع می‌شود و اگر نماز او پذیرش نشود، سایر اعمال او نیز مورد پذیرش واقع نمی‌شود. حال سخن در این است که نماز چه تأثیراتی در زندگی انسان دارد که دین اسلام، دینی که خود را کامل‌ترین دین^۵ معرفی نموده، دینی که از هرگونه افزودن و یا کاستن آیه‌ای به آن مصون نگاه داشته شده،^۶ به این اندازه به آن اهمیت داده است.

برای درک این مهم لازم است به ابعاد مختلف نماز توجه گردد. ابعدادی که در خصوص آن کتب متعددی به رشته تحریر درآمده و عالمان دینی هرکدام از زاویه‌ای به بخشی از عظمت این فریضه الهی پرداخته‌اند. با توجه به گستردگی مباحث مربوط به نماز، این پژوهش تنها به ابعاد اجتماعی نماز اشاره می‌نماید و علاقه‌مندان به اسرار و آداب نماز را

^۲ قال رسول الله (ص): «الصلوة عمود الدين». نماز ستون دین است. التهذيب، ج ۲، ص ۲۳۷.

^۳ قال رسول الله (ص): «الصلوة معراج المؤمن». نماز محل عروج انسان مؤمن است. بحار الأنوار، ج ۷۹، ص ۳۰۳.

^۴ همان، ص: ۲۳۶

^۵ «الْيَوْمَ اكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَ...» امروز دین شما را کامل و نعمت را بر شما تمام کردم (مائده: ۳).

^۶ «إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ» ما خود قرآن را نازل و خود از او محافظت می‌کنیم (حجر: ۹).

به کتابهایی که در این خصوص نگاشته شده است ارجاع می‌دهیم. در این پژوهش ابتدا به فوائد اجتماعی مقدمات نماز اشاره شده و سپس به آثار اجتماعی مضامین نماز و ماهیت نماز اشاره می‌گردد.

۲. بحث

۲.۱. آثار اجتماعی مقدمات نماز

۲.۱.۱. وضو

هر عمل عبادی دارای مقدماتی است، نماز نیز از این قاعده مستثنی نیست. این مقدمات علاوه بر اینکه موجب پذیرش در درگاه الهی است، خود آثاری را به دنبال دارد که بیشترین نتیجه را برای صاحب آن فراهم می‌نماید. یکی از مسائل مورد نیاز بشر، نظافت و بهداشت جسم است. در عصر حاضر که امکانات بهداشتی در حد مطلوبی برای انسان فراهم شده، این مهم بیشتر مورد توجه قرار گرفته است. وضو که به عنوان مقدمه انجام نماز واجب شمرده شده، عبارت است از شستشوی برخی از اعضاء و جوارح بدن. این شستشو علاوه بر نظافت ظاهری دست و صورت، طراوت باطنی و شادابی خاصی را برای فرد وضو گیرنده به دنبال دارد. از اینروست که به غیر از زمان انجام نماز، در مواقع دیگر نیز توصیه شده است. وضو ساختن قبل از خواب، پس از خواب و قبل از مطالعه، و حتی وضو ساختن در حالی که فرد باصطلاح با وضو است^۷ نمونه‌ای از تعالیم دینی است که در کتب مرتبط به آن اشاره شده است. نکته قابل تأمل دیگر در این خصوص، مطالبی است که در قالب مستحبات وضو به آن اشاره شده است. مسواک زدن، مضمضه کردن، استنشاق و وضو ساختن با آب سرد، از جمله مسائلی است که به بهداشت جسم انسان بازگشت می‌نماید. این موارد سهم بسزایی در بهبود روابط اجتماعی انسان دارد؛ چرا که انسان فطرتاً به نظافت علاقه‌مند است و میل و رغبتی برای مواجهه با افرادی که نظافت را رعایت نمی‌کنند، ندارد. پس این دستور دینی، نقش مهمی در بهبود روابط اجتماعی بشر دارد.

وضو تأثیر شگرفی نیز بر ساختمان مغز انسان دارد که در این خصوص مقالاتی به رشته تحریر درآمده است. از جمله می‌توان به مقاله حکم قرآنی وضو و ساختمان مغز اشاره کرد. در این مقاله پس از تبیین قشر حسی مغز که مانند آدمک بوده و به همین جهت به آن آدمک حسی گفته می‌شود، آورده است:

این آدمک، ناشی از تصویر شدن کل بدن بر روی قشر حسی مغز می‌باشد و اگر بعنوان مثال دست آدمک حسی را در مغز یک انسان تحریک کنیم آن شخص واقعاً احساس می‌کند که دستش تحریک شده است. این واقعیت در مورد همه اعضاء صدق می‌کند.

تناسب اندام‌های آدمک حسی شبیه به یک انسان واقعی نیست. آدمک حسی، دارای صورت و دست‌هایی بسیار بزرگ است، در حالی که تنه، ران‌ها و ساق پاهای آن بسیار کوچک هستند. همچنین کف پای آدمک نیز بزرگ است. در

^۷ .الوضوء نورّ و الوضوء علی الوضوء نورّ علی نور.

آدمک حسی، اعضای که بزرگتر هستند، حساسیت بیشتری دارند. به همین جهت است که حساسیت دست و صورت انسان، بیش از پا و تنه است. در صورت و دست تعداد گیرنده‌های حسی فراوان‌تر است و این اعضا گرچه نسبت به کل بدن کوچک هستند؛ اما پیامهای عصبی زیادی به قشر مغز مخابره می‌کنند. لذا دقت حسی این بخش‌ها بالاتر می‌باشد و تصویر آنها در آدمک حسی بزرگ است. (مرعشی، ۱۳۷۷).

ایشان در ادامه می‌گوید:

اگر ما، به نقشه دقیق آدمک حسی توجه کنیم، به راحتی درمی‌یابیم که اعضا بزرگ آدمک حسی تقریباً همان اعضای هستند که در هنگام وضو گرفتن، مرطوب می‌شوند. هر قدر سطح بیشتری از قشر حسی (بخش بزرگتری از آدمک حسی) تحریک شود، هوشیاری بیشتری بدست آمده و قدرت تمرکز و توجه بیشتر می‌شود.

با توجه به نقشه آدمک حسی، روشن است که وقتی در جریان وضو، داخل دهان، صورت، ساعدها، کف دست‌ها، جلوی سرو روی پاهای آدمک حسی، تحریک شوند، قسمت اعظم قشر حسی، تحریک می‌شود و هوشیاری به سطح بالایی می‌رسد، در حالی که فقط چیزی، حدود ۲۰٪ از سطح بدن مرطوب شده است.^۸ تبیین کامل تأثیرات وضو بر ساختمان مغز از سوی معلمان و مربیان، می‌تواند زمینه توجه بیشتر دانش‌آموزان را بدنبال داشته باشد.

۲،۱،۲. مکان نماز گزار

یکی دیگر از مقدمات نماز، مکان نماز گزار است. براساس فتاوی مراجع عظام تقلید، مکان نماز گزار باید مباح باشد، یعنی غصبی نباشد. این مطلب بیانگر این مسئله است که فرد نماز گزار نمی‌تواند در ملک کسی و یا بر فرش کسی بدون اجازه او قرار گرفته و عمل مهمی مثل نماز را انجام دهد. این حکم شرعی بیانگر این نکته اجتماعی است که فرد مؤمن برای انجام فریضه‌ای مهم همچون نماز، در هیچ شرایطی حق ورود به ملک کسی و یا به روی فرش کسی ندارد مگر آنکه قبل از خواندن نماز از صاحب آن اجازه گرفته باشد.

احترام به حقوق دیگران یکی از مطالبات بشر در طول حیات اجتماعی خود بوده و این مسئله شرعی بیانگر اهمیت اسلام به حقوق دیگران است بگونه‌ای که در صورت عدم رعایت آن، نماز باطل است.

از آنجا که نسل جوان و متربیان امروزی از فطرت پاکی برخوردارند و بر اساس فطرت الهی روحیه حق طلبی در آنان بیدار است، تصرف مال دیگران را امری ناپسند شمرده و نسبت به آنان واکنش مثبتی ندارد، لذا می‌توان از این حکم دینی در جهت تأیید روحیه حق‌گرایی آنان بهره جست.

۲،۱،۳. لباس نماز گزار

از دیگر مواردی که در زمان انجام نماز به آن توجه خاص شده است، مباح بودن لباس نماز گزار است. نماز گزار موظف است برای انجام نماز از لباس خود و یا لباس کسی که از او اجازه گرفته است استفاده نماید. این حکم شرعی نیز

^۸ «حکم قرآنی وضو و ساختمان مغز»، دانشنامه موضوعی قرآن، پژوهشکده فرهنگ و معارف قرآن. همچنین شماره ۷ مجله بشارت،

تاکید دیگری است بر عدم استفاده اموال دیگران بدون هماهنگی با آنان و احترام به حقوق دیگران. این مسئله نیز که در حقیقت از حس همنوع دوستی سرچشمه گرفته است، باید در طرح کلی نماز برای متریبان برجسته گردد. پس از مباح بودن لباس نمازگزار تاکید فراوانی بر تمیز بودن و رنگ روشن آن شده است که این مورد نیز از جهت روانی تأثیر بسزایی دارد.

۲،۱،۴. آب وضو و غسل

آب وضو و آب غسل نیز از جمله مواردی است که در موضوع مقدمات نماز به آن توجه خاص شده است. اینکه فرد نمازگزار برای انجام فریضه نماز می‌بایست از آب مباح استفاده کند و بدون اجازه از آبی که متعلق به دیگران است نمی‌تواند وضو بگیرد نیز تاکیدی است بر احترام به حقوق دیگران.

با دقت در این احکام شرعی، ضرورت عدم تصرف در مال دیگران و باصطلاح توجه به حقوق دیگران دریافت می‌گردد. از اینرو در شرایط وضو آورده شده است:

وضو با آب غصبی و با آبی که معلوم نیست صاحب آن راضی است یا نه، حرام و باطل است.^۹

۲،۲. آثار اجتماعی اذکار و افعال نماز

یکی از روش‌های تربیتی که در دین اسلام به آن توجه شده است، روش تلقین به نفس است. در این روش متریبی با تکرار آنچه که علاقه‌مند رسیدن به آن است، زمینه‌گرایی به آنرا در خود ایجاد می‌نماید. مؤلفه اساسی این روش تکرار، پافشاری و تفکر پیرامون آن مطلب است. نماز که از الفاظ و افعالی تشکیل شده است، تکرار الفاظ و اعمالی است که روح تواضع، تعاون و همنوع دوستی را در انسان ایجاد می‌نماید. در این مختصر ضمن برشمردن برخی از آیات سوره حمد به نقش تربیتی آنها اشاره می‌گردد.

۲،۲،۱. رحمن و رحیم

از جمله صفات خدای سبحان، بخشندگی و مهربانی است این صفات که در جوامع بشری بسیار مورد نیاز است در متون دینی مورد تاکید فراوان واقع شده است. از آنجا که خدای سبحان، انسان را به عنوان خلیفه خود در روی زمین قرار داده، زمانی انسان به حقیقت استخلاف راه می‌یابد که این صفات در وجود او جریان یابد. این مطلب مورد تاکید بسیاری از مفسران قرار گرفته است:

خلافت الهی به شخص آدم (علی‌نبینا و آله و علیه‌السلام) اختصاصی ندارد، بلکه فرزندان او نیز در این مقام مشترکند، یعنی خدای والا این علم را در همه انسان‌ها به ودیعه سپرده است، به گونه‌ای که هرگاه در مسیر درست قرار گیرد و هدایت شود، آثار آن ودیعه، آرام آرام و پیوسته، از سوی او آشکار می‌گردد و آن ودیعه از قوه بفعل در می‌آید (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۵ / ۱۵۴).

^۹ . رساله عملیه حضرت امام خمینی (قدس سره)، مسئله ۲۶۷.

نویسنده تفسیر تسنیم نیز در این خصوص پس از بیان این نکته که خلافت دارای حقیقتی تشکیکی است می‌گوید:
خلافت الهی از سنخ کمال وجودی و مقبول به تشکیک است و مراحل عالی آن در انسانهای کامل نظیر حضرت آدم و انبیا و اولیای دیگر یافت می‌شود و مراحل مادون آن در انسانهای وارسته و متدین متعهد ظهور می‌کند. (جوادی، ۱۳۷۸: ۳/۵۵)

ایشان در توضیح این مطلب می‌گویند:

اگر انسانی نتوانست و یا نخواست اسمای الهی را هر چند در حد متوسط یا ضعیف به فعلیت برساند خلافت وی در حد قوت است، نه فعلیت، و خود او نیز خلیفه بالقوه است، نه خلیفه بالفعل؛ گرچه مراتب قرب و بُعد قوه نیز مختلف است. (جوادی، ۱۳۷۸: ۳/۵۶).

خدای سبحان که خود را معلم بشر معرفی کرده است؛ خود را به رحمن و رحیم توصیف نموده و انسان طالب کمال می‌بایست این صفات را که به صورت بالقوه در وجودش قرار داده شده را در وجود خود جاری سازد و به بیان دیگر آنها را به فعلیت رساند. در این صورت است که بسیاری از ناملایمات و حتی کینه‌ها به صلح و صفا تبدیل گشته و انسان، زندگی همراه با آرامش و صفایی را تجربه خواهد کرد.

آفرینش و پرورش خدا بر اساس رحمت است، ... بخشیدن گناهان و قبول توبه بندگان و دادن فرصت برای جبران اشتباهات، همه مظاهر رحمت و مهربانی اوست. (قرائتی، ۱۳۸۸: ۱/۲۵)

رسالت معلم آنست که با تبیین صحیح و کامل این واژگان و توضیح نقش تربیتی آنها، متربی خود را با حقیقت استخلاف که همان جاری شدن صفات الهی از جمله «رحمن» و «رحیم» در وجود انسان است آشنا سازد، در حالی که خود او نیز به این صفات آراسته باشد. به نظر برخی از اهل معرفت روایت شده «المؤمن مرأت المؤمن»^{۱۰} اشاره به این حقیقت دارد که انسان مؤمن می‌بایست آئینه تمام نمای حق، یعنی خدای عزوجل باشد خدائی که خود را مؤمن خوانده است.^{۱۲}

دانش آموزان در دوران تحصیل، که خود نوعی تمرین برای ورود به زندگی اجتماعی است، بارها با دوستان هم کلاسی خود در خصوص مسائل جزئی دچار اختلاف می‌شوند. اینجاست که معلم باید با برجسته ساختن این دو ویژگی و تمرین دادن متربی خود، به نقش اساسی خود که همان هدایت و تکمیل است عمل نموده و ضمن تشویق به بخشندگی و مهربانی، پیوند با خالق را نیز دنبال نماید. نویسنده تفسیر قرآن مهر آورده است:

^{۱۰} . «الرحمن» علم القرآن» (الرحمن: ۲۰۱)

^{۱۱} . بحار الانوار، ج ۶۱، ص ۲۳۵

^{۱۲} . اشاره به آیه شریفه «هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيَّمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ» او خدایی است که معبودی جز او نیست حاکم و مالک اصلی او است از هر عیب منزّه است به کسی ستم نمی‌کند به مؤمنان امنیت می‌بخشد و مراقب همه چیز است او قدرتمندی است شکست‌ناپذیر که با اراده نافذ خود هرامری را اصلاح می‌کند او شایسته بزرگی است خداوند منزّه است از آنچه شریک برای او قرار می‌دهند. (حشر: ۲۲).

مسلمانان این دو صفت الهی را هر روز بیش از ۳۰ بار در نمازها تکرار می‌کنند تا بیاموزند که به یاد رحمت خدا باشند و بیش از هر چیز خود را با این صفات بیارایند و مظهر رحمت الهی در میان مردم گردند. (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۷: ۱۳۳/۱)

نویسنده تفسیر نور نیز در این خصوص می‌نویسد:

همچنان که تعلیم نیازمند رحم و مهربانی است (الرحمن، علم القرآن)، تربیت و تزکیه نیز باید بر اساس رحم و مهربانی باشد. (قرائتی، ۱۳۸۸: ۱/۲۵)

صاحب تفسیر «من هدی القرآن» در تبیین این دو صفت آورده است:

همه‌ی اسماء الهی مظهر رحمانیت خدای متعال است ولی آن رحمتی که از دو ویژگی گستردگی و پیوستگی (استمرار) برخوردار باشد را «رحمن» می‌گویند همانگونه که به رحمتی که دائمی و غیر منقطع باشد «رحیم» گفته می‌شود. (مدرسی، ۱۴۱۹: ۱/۸۰).

نکته حائز اهمیت اینست که مفسران در تفسیر واژگان «رحمن» و «رحیم» به این تفاوت اشاره دارند که رحمن هم شامل مؤمن و هم کافر می‌شود در حالی که رحیم تنها شامل مؤمنان می‌شود. (شیر، ۱۴۱۰: ۱/۳۸) معلم با توضیح این نکته، موضوع مهربانی به همه انسانها را تبیین و دانش‌آموزان را با این شعر سعدی آشنا می‌سازد که:

به جهان خرم از آنم که جهان خرم از اوست
عاشقم بر همه عالم که همه عالم از اوست

۲،۲،۲. ایّاک نعبد و ایّاک نستعین

تبیین دقیق این آیه شریفه، نقش بسیار مهمی در توحید در عبادت و توحید در استعانت دارد. اینکه انسان در طول حیات محدود مادی خود، بنده پست و مقام و جاه و جبروت ظاهری دنیا نشود و تنها بندگی ربّ خود را نماید، تاثیر فراوانی در مبارزه با ریا و نفاق و دورویی دارد. این امور آفت هر جامعه‌ای، خصوصاً جامعه دینی است. بیشترین معطل فرهنگی در یک جامعه آنست که تفکر غالب افراد آن این باشد که برقراری رابطه با صاحب منصبان می‌تواند انسان را به مقصد خود نائل نماید. در این صورت است که بندگی خدا جای خود را به بندگی صاحبان پست و مقام و ثروت داده و اعمال انسانها از سر تزویر و ریا و همراه با چاپلوسی به انجام می‌رسد.

وظیفه معلم متعهد آنست که متربی خود را به این باور برساند که هیچ موجودی در این جهان، از خود بروز و ظهوری ندارد مگر آنکه از ناحیه خدای قادر متعال به او عنایت شده باشد؛ بنابراین باید تنها او را مورد پرستش قرار داد و در امور زندگی تنها از او کمک خواست. همانگونه که پیش‌تر اشاره شد، بر اساس فطرت پاک جوانان و نوجوانان این آموزه‌ها مورد علاقه آنان است و تبیین کامل آن نقش مهمی در پیوند آنان با فریضه نماز دارد.

۲،۲،۳. صراط مستقیم

یکی از درخواست‌های انسان‌های مؤمن از خدای خود، هدایت به مسیر صحیح بندگی یا همان صراط مستقیم است. یکی از معانی صراط مستقیم، اعتدال و میانه روی است. از جمله آفت‌های زندگی اجتماعی تندروری و کندروی‌های رایج می‌باشد. از این رو وظیفه مربیان است که ضمن بیان خطرات تندروری‌ها و کندروی‌ها، متریبان خود را به لزوم اعتدال در تمام جوانب زندگی راهنمایی نمایند.

راه مستقیم یعنی میانه‌روی، اعتدال و احتراز از هرگونه افراط و تفریط، چه در عقیده و چه در عمل. نمونه عینی و عملی راه مستقیم و اسوه و الگو برای قدم برداشتن در راه، رهبران آسمانی هستند. (قرآنی، ۱۳۸۸: ۱/۳۴)

پر واضح است که تندروری و کندروی در هر جامعه‌ای مخاطرات گاه جبران ناپذیری را به دنبال دارد و مطمئن‌ترین راه، میانه روی در همه امور است. رسالت معلمان جامعه نیز، تبیین همین نکته اساسی و با اهمیت است، خصوصاً در عصر حاضر که دشمنان دین با استفاده از امکانات رسانه‌ای عظیم و پیچیده خود، دستورالعمل‌های خود ساخته را تبلیغ کرده و با معرفی آن به نام دین اسلام، تشیع حقیقی را به عنوان اسلام رادیکالی و ... معرفی می‌کنند. وظیفه معلم جامعه دینی تبیین دقیق و کامل صراط مستقیم که همان راه میانه و به عبارتی دیگر راه اعتدال است، می‌باشد. معلم می‌تواند با تبیین دقیق اعتدال، میانه روی در همه امور، از جمله اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و ... را تبلیغ نماید. بدیهی است حاکمیت اعتدال بر رفتارهای افراد جامعه نقش بسزایی در بهداشت روح و روان افراد یک جامعه دارد.

۲،۲،۴. انعمت علیهم

یکی دیگر از درخواست‌های مؤمنان در نماز، هدایت در راه کسانی است که از سوی خدای متعال، مورد انعام قرار گرفته‌اند. معلم شایسته، آن است که با بیان الگوها، ضرورت اقتداء به آنان را به صورت دقیق تبیین نماید. مربی می‌بایست با بیان نعمت‌های واقعی و حقیقی و فرق آن با مواهب مادی که در ظاهر همانند نعمت هستند ولی در واقع نعمت برای بشریت هستند، شوق و اشتیاق متریبان را نسبت به نعمت‌های حقیقی که مصداق تام و کامل آن نعمت ولایت امیرمؤمنان است، برانگیزاند.

انسان در تربیت نیازمند الگو می‌باشد. انبیا، شهدا، صدیقین، صالحان نمونه‌های زیبای انسانیت‌اند. (قرآنی، ۱۳۸۸: ۱/۳۷)

انبیا و اولیای الهی که از مصادیق خلیفه الهی در روی زمین هستند، به وسیله مهر و محبت و مهربانی، دیگر انسان‌ها را به دین الهی دعوت کرده‌اند و در این مسیر هیچ گاه از مسیر اعتدال خارج نشده‌اند. این گونه است که خدای متعال انبیای الهی و در رأس همه آنها نبی گرامی اسلام(ص) را الگو^{۱۳} معرفی نموده و به دوستداران مسیر سعادت، اقتدای

۱۳. «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِيهِمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ» قطعاً برای شما در [پیروی از] آنان سرمشقی نیکوست. ﴿ممتحنه ۶﴾

به آنان را سفارش کرده است.^{۱۴} بنابراین درخواست هدایت در راه کسانی که مورد نعمت واقع شده‌اند به معنای درخواست راه مهر و محبت است؛ راهی که گمشده بشر در عصر حاضر است.

۲،۲،۵. غیر المغضوب علیهم و لا الضالین

از ویژگی های مهم دین اسلام در کنار تولی یافتن، تبری جستن از دشمنان بشریت است. همان گونه که دستور به اقتداء نسبت به اولیای الهی داده شده به همان سان نیز باید از دشمنان دین الهی که در حقیقت دشمنان بشریت‌اند فاصله گرفت و از آنان بیزاری جست. این مهم در آخرین آیات سوره حمد برجسته گردیده است.

نمازگزار هرچند می‌تواند پس از سوره حمد هرکدام از سور قرآن را تلاوت نماید (به جز سوره‌های سجده دار) ولی در ابتدا ملزم به تلاوت سوره حمد است؛ سوره‌ای که پایانش با تولی و تبری همراه است. مفسران در مورد مقصود قرآن از مغضوبین و ضالین مطالب فراوانی به رشته تحریر در آورده‌اند که از حوصله این نوشتار خارج است.^{۱۵} نکته مهم این آیه در این نکته خلاصه می‌شود که ابراز تنفر از گمراهان و غضب شدگان، جامعه اسلامی را در برابر پذیرش سلطه آنان مقاوم و پایدار می‌کند.^{۱۶}

با در نظر گرفتن مطالبی که به صورت اختصار ذکر گردید می‌توان به این نتیجه رسید که سوره حمد با همه کوتاهی‌اش، به تمامی معارف قرآن اشعار دارد؛ از اخلاق تا احکام؛ از عبادات تا سیاسات و اجتماعیات. از این رو تدبر در این سوره و فهم کامل آن، نمازگزار را برای طی طریق پرفراز و فرود کمال آماده می‌سازد.

۲،۳. آثار اجتماعی نماز

در بخش‌های گذشته به اجزاء و مقدمات نماز اشاره گردید. در این بخش به مجموع آن چیزی که به عنوان نماز شناخته شده است پرداخته می‌شود.

آنگونه که عارفان و سالکان وادی حق به توصیف نماز پرداخته‌اند، نمازی کامل است که به غیر خدا توجهی نشود:

اشتغال به غیر خدا [در نماز] روح را از فروغ حیات محروم می‌کند و نماز بی روح هرگز واجد سر نخواهد بود و خسارت عظیم همانا تبدیل یاد خدا به غیر اوست. (امام خمینی، ۱۳۸۱: ۱۵)

صاحب تفسیر مخزن العرفان در ذیل آیه «طه ۱۲۳» می‌فرماید:

شاید مقصود از ویل [در ویل للمصلین] یا وای بر کسانی که نماز می‌خوانند کسانی باشد که در نماز متذکر و بیاد خدا نمی‌باشند و خدا را فراموش می‌کنند، یعنی برای فرمانبرداری و ستایش حق تعالی نماز نمی‌خوانند بلکه از روی نفاق یا ریا یا عادت یا غیر آن [نماز را به جای می‌آورند]. نماز اغلب عوام از

^{۱۴} . «أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهِدَاهُمْ أَقْتَدَهُ» اینان کسانی هستند که خدا هدایتشان کرده است؛ پس به هدایت آنان اقتدا کن. (انعام ۹۰)

^{۱۵} تفسیر نور؛ ج ۱، ص ۳۵ و ۳۶ و تفسیر نمونه؛ ج ۱ ص ۵۶-۴۵

^{۱۶} . تفسیر نور؛ ج ۱، ص ۳۷.

روی عادت است. اصلاً نمی‌دانند نماز چیست و برای چه کسی می‌خوانند و در نماز چه می‌گویند. (امین، ۱۳۶۲: ۸ / ۲۲۱).

در صورتی که نمازگزار توفیق انجام یک چنین نمازی را بیابد و با تمام وجود توجه به خالق خود داشته باشد آثاری به آن مترتب است که به بخشی از آن اشاره می‌گردد. معلم شایسته به تبیین این موارد، نقش مهمی در علاقه‌مند کردن دانش‌آموزان و متریبان ایفا می‌نماید.

۲،۳،۱. نیکی به دیگران

یکی از ارزش‌های انسانی، برّ و نیکی به هم‌نوعان است. در دین مقدس اسلام توجه ویژه‌ای به این مهم شده است به گونه‌ای که در روایات فقهی فصلی با عنوان «باب قضاء حاجه المؤمن» گشوده شده است. نیکی از اسرار باطنی نماز نیز نیکی به دیگران است. یکی از مفسران بزرگ اهل تسنن در تفسیر خود آورده است:

اقامه نماز به معنای ادای آن به صورت کامل است و این همان رکن اساسی است که انسان را در نیکی کردن یاری می‌دهد. اقامه نماز که مورد تأکید فراوان قرآن است به معنی اداء افعال و بیان اقوال نیست چرا که این صورت ظاهری نماز است و آنچه که سرّ حقیقی نماز است برّ و نیکی و تقوا است. (رشیدرضا، ۱۴۲۶: ۱۱۷ / ۲)

۲،۳،۲. آراستگی به فضائل اخلاقی

مراغی در تفسیر خود، سرّ نماز را آراسته شدن به اخلاق فاضله معرفی می‌نماید آنجا که فرموده:

اقامه نماز با به جا آوردن افعال خاص و گفتار خاص محقق نمی‌شود بلکه روح نماز و سرّ نماز است که نماز گزار را به اخلاق فاضله متخلق می‌گرداند و از رذائل دور می‌کند؛ چرا که خدای متعال نماز را اینگونه توصیف فرموده است که «وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ» (مراغی، ۵۷/۲)

در صورتی که نماز با این آثار عظیم به جماعت خوانده شود، آثار آن دوچندان می‌گردد چرا که در نماز جماعت نمازگزاران با وجود تفاوت‌های مختلف در کنار هم قرار گرفته و در انجام اعمال نماز، به صورت متحد عمل می‌کنند. از جمله آثار اجتماعی نماز جماعت حضور افراد فقیر در کنار افراد غنی و بزرگ‌تران در کنار کوچک‌تران است و همچنین تبعیت آنان از امام جماعت در رکوع و سجود و قیام و قعود است. در این صورت است که بین آن‌ها مساوات تحقق یافته و الفت بین آنها ایجاد می‌شود. (زحیلی، ۱۴۱۶: ۱۱۷)

براساس این نگرش است که بزرگان دینی فرموده‌اند نماز فضائل اخلاقی را در انسان زنده کرده و ریشه واقعی بسیاری از روش‌های اخلاقی و تربیتی، نماز است.

^{۱۷}. وسایل الشیعه؛ ج ۱۱؛ ص ۵۷۶.

^{۱۸}. نماز را برپا دار، که نماز از کار زشت و ناپسند بازمی‌دارد. عنکبوت؛ ۴۵

۲.۳.۳. دوری از رذائل اخلاقی

در برخی روایات پذیرش نماز منوط به ترک برخی گناهان گناهان شده است که به چند نمونه اشاره می‌گردد:

۲.۳.۳.۱. خیر خواهی نسبت به مؤمنان

در روایتی نبی گرامی اسلام(ص) می‌فرمایند: عابدترین مردم کسی معرفی است که نسبت به مسلمین خیر خواه‌تر و پاکدل‌تر باشد.^{۱۹}

۲.۳.۳.۲. ترک آزار رساندن به همسر

روایتی از رسول مکرم اسلام(ص) وارد شده است که می‌فرمایند:

کسی که همسر خود را بیازارد، خدای متعال نماز او و حسنات او را تا زمانی که همسرش از او راضی شود نمی‌پذیرد، هرچند تمام روزها را روزه و شبها را به عبادت سپری کند و تمام اموال خود را در راه خدا انفاق نماید. این فرد جزء اولین افرادی است که به آتش دوزخ افکنده می‌شود.^{۲۰}

۲.۳.۳.۳. ترک غیبت

در روایت دیگری از نبی گرامی اسلام(ص) آمده است:

نماز کسی که غیبت انسانهای مؤمن را می‌نماید پذیرفته نیست.^{۲۱}

پاره‌ای دیگر از روایات در مورد شرط پذیرش نماز وجود دارند که به اثرات اجتماعی دیگر اشاره دارند، از جمله این موارد می‌توان به آرامش، اخوت دینی، صبر، صداقت، عفو، مدارا، آراستگی، نظم و ... اشاره داشت.^{۲۲}

۳. نتیجه گیری

زیباترین جلوه نیایش، عبودیت و بندگی، در نماز تجلی یافته است. انسانهایی که طالب رشد و تعالی هستند، از نماز جهت عروج و تقرب به سوی خدا بهره می‌جویند.

رسالت معلم طراز جمهوری اسلامی، تبیین معانی و مفاهیم ارزشمند نماز برای نسل آینده ساز ایران اسلامی است. این مهم با تدبر و تأمل در اذکار و افعال نماز و نقش تربیتی آنان در تنظیم روابط اجتماعی افراد جامعه ایمانی به انجام می‌رسد؛ بنابراین معلم شایسته، معلمی است که متربیان خود را با حقیقت نماز که همان عشق ورزی به خالق و مخلوق است آشنا ساخته و از این رهگذر موجبات تعالی نسل آینده را فراهم سازد. در صورتی که این مهم به درستی به انجام رسد، روابط اجتماعی افراد جامعه دینی تقویت شده و در کنار یکدیگر با اخوت و برابری، آسایش و آرامش را تجربه می‌نمایند.

^{۱۹} . ترجمه اصول کافی؛ ج ۳؛ ص ۲۳۸.

^{۲۰} . وسایل الشیعه؛ ج ۱۵، باب ۸۲، کتاب النکاح.

^{۲۱} . بحار الانوار؛ ج ۵، ص ۲۶۱.

^{۲۲} . فرهنگ قرآن؛ ج ۳۱، ص ۴۰۳ - ۳۸۹.

منابع

- قرآن کریم

- امام خمینی، روح الله (۱۳۸۱)، *سر الصلاة معراج السالکین و صلوه العارفين*، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ هفتم.
- امام خمینی، روح الله (۱۳۷۰)، *توضیح المسائل*، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ دوازدهم.
- امین، نصرت بیگم (۱۳۶۲)، *تفسیر مخزن العرفان*، قم، [ابی نا]، چاپ یکم.
- بندریگی، محمد (۱۳۶۲)، *فرهنگ عربی به فارسی*، تهران، انتشارات اسلامی، چاپ چهارم.
- حرانی، حسن بن علی (۱۳۶۳)، *تحف العقول*، قم، انتشارات جامعه مدرسین، چاپ دوم.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد بن مفضل (۱۴۱۲ق)، *المفردات فی غریب القرآن* (مفردات الفاظ القرآن)، تحقیق، صفوان عدنان داوودی، بیروت، دار الشامیه، چاپ یکم.
- رضایی اصفهانی، محمدعلی (۱۳۸۷ش)، *تفسیر قرآن مهر*، قم، پژوهشهای تفسیر و علوم قرآن، چاپ یکم.
- زحیلی، عمر احمد عمر (۱۴۱۶)، *منهج التریبه فی القرآن و السنه*، دمشق، دار المعرفه، چاپ یکم.
- شبر، عبدالله (۱۴۱۰ق)، *تفسیر القرآن الکریم*، قم، مؤسسه دار الهجرة، چاپ دوم.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۴۱۷ق)، *ترجمه المیزان فی تفسیر القرآن*، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ پنجم.
- طوسی، ابی جعفر محمدبن الحسن (بی تا)، *التهذیب*، بیروت، دار التعارف للمطبوعات، چاپ سوم.
- عاملی، شیخ حر محمدبن حسن (۱۴۰۹)، *وسائل الشیعه*، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، چاپ یکم.
- عبده و رشیدرضا، شیخ محمد و محمد (۱۴۲۶ق / ۲۰۰۵م)، *المنار*، تحقیق، ابراهیم شمس‌الدین، بیروت، دار الکتب العلمیه، چاپ دوم.
- قرائتی، محسن (۱۳۸۸)، *تفسیر نور*، تهران، مرکز فرهنگی درسهایی از قرآن، چاپ یکم.
- قرشی، سید علی اکبر (۱۳۷۱ش)، *قاموس قرآن*، تهران، دار الکتب الإسلامیه، چاپ ششم.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، *اصول کافی*، تهران، دار الکتب الإسلامیه، چاپ یکم.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴ق)، *بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار*، بیروت، مؤسسه الوفاء، چاپ دوم.

- مدرسی، محمدتقی (۱۴۱۹ ق)، *من هدی القرآن*، تهران، دار محبی الحسین، چاپ یکم.
- مراغی، احمد مصطفی (بی تا)، *تفسیر المراغی*، بیروت، دار الفکر، چاپ یکم.
- مرعشی، سیدعلی (بی تا)، *حکم قرآنی وضو*، قم، دانشنامه موضوعی قرآن، پژوهشکده فرهنگ و معارف قرآن.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱)، *تفسیر نمونه*، تهران، دار الکتب الاسلامیه، چاپ دهم.
- هاشمی رفسنجانی، اکبر (۱۳۸۱)، *فرهنگ قرآن*، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ .

